

MISINGI YA UDHIBITI, UFUATILIAJI NA UANGALIZI KWA UCHAGUZI KATIKA ENEO LA SADC

Kama ilivyokubaliwa Novemba 6, 2003 katika Hoteli na
Kituo cha Mikutano Kopanong, Benoni, Johannesburg.

KITABU CHA UCHAGUZI NO. 13

TAASISI YA UCHAGUZI YA KUSINI MWA AFRICA
JUKWAA LA TUME ZA UCHAGUZI

**MISINGI YA UDHIBITI, UFUATILIAJI
NA UANGALIZI
KWA UCHAGUZI
KATIKA ENEO LA SADC**

**Kama ilivyokubaliwa
Novemba 6,2003
Katika
Hoteli na Kituo cha Mikutano
Kopanong, BenoniJohannesburg**

**E C FJUKWAA LA TUME
ZA UCHAGUZI**

**TAASISI YA UCHAGUZI
YA KUSINI MWA AFRICA**

Kimechapishwa na Taasisi ya Uchaguzi ya Kusini mwa Afrika
Ghorofa ya Pili, The Atrium 41 Stanley Avenue
Auckland Park, Johannesburg
Afrika Kusini

S.L. Posta 740
Auckland Park
2006
Afrika Kusini
Simu: +27 011 482 5495
FRX: +27 011 482 6163
Email : eisa@eisa.org.za
Website : www.eisa.org.za

© EISA 2004

I S B N : 1 – 920095–18–7

Haki zote zimehifadhiwa. Hakuna sehemu yoyote ya Kitabu hiki inayoweza kuchapishwa tena, kuhifadhiwa katika mfumo wa kutumia upya kupelekwa kwa umbo au njia yoyote ile, ya umeme, mekaniki, kivuli, santuri au vinginevyo, bila ya ruhusa ya maandishi ya mchapishaji.

————— • —————
*Kimechapishwa kwa hisani ya kifedha ya Umoja wa Ulaya (CWCT) na
Balozi wa Ubelgiji, Denmark, Norway na Switzerland.*
————— • —————

Usanii na mpangilio: Sue Sandrock and ITL Communication & Design

Picha ya nje: Imetumika kwa ruhusa ya
HAMILL GALLERY OF AFRICA ART, BOSTON, MA, USA

KITABU CHA UCHAGUZI NO. 13.

Dibaji	vi
1. Muhtasari	I
2. Utangulizi	3
3. Suala la Kitaasisi la chaguzi katika Nchi za SADC	5
3.1 Muundo wa Kikatiba na Kisheria	5
3.2 Mifumo ya Uchaguzi	7
3.3 Bodi ya Udhibiti wa Uchaguzi (BUU)	7
3.4 Udhibiti wa Migogoro	8
4. Awamu ya Kabla ya Uchaguzi	9
4.1 Ukataji wa Majimbo	9
4.2 Uandikishaji wa Wapiga Kura	9
4.3 Usajili wa Vyama vya Kisiasa	10
4.4 Utaratibu wa Uteuzi	11
4.5 Utaratibu wa Kampeni	11
4.6 Vyombo Vya Habari	12
4.7 Matumizi ya Mali ya Umma	12
4.8 Mabavu na Vitisho vya Kisiasa	12
4.9 Nafasi ya Vyombo vya Ulinzi	13
4.10 Fedha za Chama cha Siasa	13
4.11 Elimu ya Uraia na Mpiga kura	14
5. Awamu ya Uchaguzi	15
5.1 Vituo vya kupigia kura	15
5.2 Usiri wa Kura	16
5.3 Makaratasi ya kura, Masanduku ya kura Na Vifaa vya Uchaguzi	16
5.4 Kuhesabu	17
6. Awamu ya Baada ya Uchaguzi	18
6.1 Matangazo ya Matokeo ya Jumla	18
6.2 Kukubali Matokeo	18
6.3 Tathmini baada ya Uchaguzi	18
6.4 Mizozo baada ya Uchaguzi	19
7. Ufuatiliaji na Uangalizi wa Uchaguzi	21
8. Hitimisho	23
Kiambatisho 1 : Wajumbe wa Kikundi cha Ushulikiaji	24
Kiambatisho 2 : Vifupisho	25
Kiambatisho 3 : Orodha ya Washiriki	26

Vitu muhimu katika demokrasi ya uwakilishi ni, miongoni mwa vinginevyo, udumishaji wa haki za binadamu na mambo ya msingi ya uhuru kuweza kushika na kutekeleza madaraka kwa mujibu wa utawala wa sheria, kufanywa kwa chaguzi huru na za haki mara kwa mara kwa msingi wa kura ya siri na kwa watu wote wanaostahiki kama kielelezo cha kujiamulia kwa wananchi, mfumo wa vyama na jumuiya nyingi, na mgawanyo wa madaraka na uhuru baina ya mihimili ya dola.

Rasimu ya Tamko la Umoja wa Afrika
Juu ya Uchaguzi:, Demokrasi na Utawala
Ibara 3, 20 Februari. 2003

Uangalizi na ufuatiliaji wa uchaguzi umekuwa ni sehemu ya taratibu za demokrasi na uchaguzi Afrika. Waangalizi wa kimataifa, wa eneo na wa taifa wamekuwa wakichukua nafasi muhimu katika kuimarisha uwazi na uaminifu wa chaguzi na utawala wa kidemokrasi Afrika na kukubalika kwa matokeo ya chaguzi katika bara zima. Jumbe za uangalizi na ufuatiliaji zinaweza kuchukua nafasi ya msingi katika kupunguza migogoro kabla, mnamo na baada uchaguzi.

Umoja wa Afrika. Miongozo kwa JumbeUangalizi n
Ufuatiliaji wa Uchaguzi
20 Februari, 2002

Kwa niaba ya jumuiya zetu, Jukwaa la Tume za Uchaguzi la Nchi za SADC (ECF) na Taasisi ya Uchaguzi ya Kusini mwa Afrika (EISA), tunafuraha kuwaleteeni waraka huu juu ya “Misingi ya Udhibiti, Ufutiliaji na Uangalizi wa Uchaguzi katika eneo la SADC” (PEMMO).

Ilihusisha utafiti mkubwa na Ushauriano katika eneo hili. Ilikubaliwa katika mkutano wa eneo uliofanyika Johannesburg, Afrika Kusini tarehe 6 Novemba, 2003 chini ya Udhhamini wa Jumuiya zote mbili ambapo zaidi ya washiriki 100 wa uchaguzi kutoka SADC walihudhuria. Washiriki hawa walitoka katika nchi zote 14 za SADC na waliwakilisha Bodi za Udhibiti wa Uchaguzi (BUU) na Jumuiya mashuhuri za jamii za Kiraia (JJK) ambazo shughuli zao kubwa ni uangalizi wa uchaguzi, kama watekelezaji katika medani ya chaguzi, BUU na JJK zote mbili zimekuwa zikipambana na jukumu gumu la kuharakisha kuwepo kwa uchaguzi zinazoaminika, huru na halali katika nchi zao mbali mbali pasina kuwa na chombo kinachokubalika (Standard) cha kupimia mafanikio au vinginevyo.

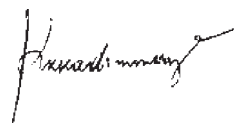
ECF na EISA zina fahari kuweza kufanikiwa kutayarisha miongozo hii kwa ajili ya kuendesha uchaguzi wa kitaalamu na halali. Zaidi ya hayo, misingi hii itatumika kama vigezo vinavyotumika kupima kiwango cha usimamizi, ufuutiliaji na utathmini wa chaguzi katika eneo la SADC kuanzia 2004 na kuendelea. Inakusanya kipindi chote kabla, mnamo na baada ya kura. PEMMO pia inatoa miongozo juu ya mwenendo wa waangalizi wakati wa uchaguzi. Inatazamiwa kwamba, mbali na udhibiti, ufuutiliaji na usimamizi wa uchaguzi, PEMMO itatoa taarifa na kuhamasisha tathmini za baada ya uchaguzi na mageuzi ya taratibu za uchaguzi katika eneo lote la SADC.

Uchapishaji wa PEMMO ni hatua nyingine muhimu katika utaratibu wa demokrasi kwenye eneo hili. Najitolea kupigania kuiwakilisha misingi iliyopendekezwa katika waraka huu na eneo letu halina jengine isipokuwa kunufaika nayo. Shukrani zetu zinakwenda kwa BUU na JJK walioshiriki katika utaratibu huu na kwa wajumbe wa kundi la Ushughulikiaji lilopewa dhamana ya kutafuta ushauri sehemu nyingi na kutayarisha rasimu ya awali ya waraka huu.

Tunatumai PEMMO italeta faida nje ya mipaka ya eneo la SADC na kwamba jumuiya na watu binafsi kutoka sehemu nyingine za Bara la Afrika wataziwajikisha katika mazingira yao.

*Bw. Victor L Tonchi
Rais : Jukwa la Tume
Za Uchaguzi la Nchi
Za SADC
Mwenyekiti : Tume ya
Uchaguzi ya Namibia.*

*Bw. Denis K. Kadima
Mkurugenzi Mtendaji
Taasisi za Uchaguzi
Kusini mwa Afrika*

Kuanzishwa kwa misingi ya Udhibiti, Ufuatiliaji na Usimamizi wa Uchaguzi katika eneo la SADC ni matokeo ya hatua iliyoanzia katika Mkutano wa Jukwaa la Uchaguzi la Kusini mwa Afrika uliofanyika tarehe 11-4 Juni 2000 Windhoek, Namibia.

Jukwaa lilikusanya zaidi ya washiriki 100 kutoka serikalini, tume za uchaguzi, vyama vya kisiasa, jumuiya za kiraia na taasisi za utafiti na wataalamu wa siasa kutoka eneo la SADC. Wahusika hawa walibadilishana mawazo kuhusu uamuzi na utaratibu bora wa uchaguzi, hususan yale mambo yanayohusiana na kuongeza udhibiti, ufuatiliaji na uangalizi wa uchaguzi, na kuhakikisha kuwepo uwazi katika utaratibu wa uchaguzi.

Shabaha ya mkutano, ambao mada yake ilikua kutafuta kanuni na vipimo vya Uchaguzi, ulikua ufafanue jumla ya vigezo vya kuongoza utaratibu wa uchaguzi na kujenga mazingira yatakayowezesha chaguzi kufanyika vizuri. Jukwaa lilisisitiza haja ya kuendeleza kile kilichojulikana wakati ule kama kanuni na vipimo, kutoa vigezo kwa mijadala ya kitaifa na kuelekeza njia za kupatikana udhibiti bora kabisa wa uchaguzi.

Jukwaa lilipendekeza kwamba liundwe kundi la ushuhulikiaji la wataalamu sita mpaka wanane litakalowakilisha aina mbali mbali ya washiriki. Kundi la washuhulikiaji lilitakiwa kupata ushauri kutoka sehemu mbali mbali katika eneo hili ili kuendeleza zaidi muundo wa vipimo vya uchaguzi utakaotambuliwa katika Jukwaa, kutathmini uzoefu wa eneo, na kuweka mwangaza juu ya utaratibu bora zaidi kwa ajili ya kuimarisha demokrasi. Ilipomalizika kazi ya kundi la Ushuhulikiaji rasimu ya waraka ilitengenezwa na kuwasilishwa kwenye mkutano wa wahusika wa uchaguzi SADC, ambao waliuchunguza na kuuongezea na kuukubali kwa pamoja.

Waraka huu wa mwisho unaonyesha matokeo ya utaratibu wote na unasisitiza haja ya kuwepo mpango madhubuti wa kisiasa, kikatiba na kisheria unaounga mkono chaguzi huru na za haki, zenye kuaminika na zilizo halali kama sharti la mwanzo katika udhibiti wa uchaguzi wa kidemokrasi.

Waraka huu umetengenezwa ili kuonyesha mpangilio wa shughuli mbali mbali katika udhibiti wa chaguzi. Unaanza kwa kujadili mahitaji yanayotakikana ili kuwepo mfumo imara wa kisiasa na kikatiba ambao utazaa taratibu za chaguzi na taasisi zake za kiuchaguzi. Halafu unazingatia hatua tatu za utaratibu wa uchaguzi – hatua ya kabla ya uchaguzi (matayarisho), hatua ya uchaguzi na hatua ya baada ya uchaguzi. Hatua hizi tatu zote zina umuhimu sawa katika kanuni na taratibu zinazolazimu katika kuleta chaguzi hizi kuwa za haki, za kuaminika na halali katika mazingira ya amani na utulivu. Mitindo maalum na changamoto za eneo hili katika hatua zote tatu zinatambuliwa na mapendekezo kutolewa kwa utekelezaji na usimamizi wa uchaguzi unaoshughulikiwa mbali na unaolingizwa katika waraka kabla ya hitimisho.

Misingi inayopendekezwa inashughulikia mambo makuu yafuatayo:

- Haja ya muundo mpana wa kikatiba na kisheria;
- Umuhimu wa taratibu za kabla uchaguzi zilizo wazi na rahisi kufikiwa (ikiwa ni pamoja na utaratibu wa kukata majimbo, uandikishaji wa wapiga kura na uteuzi wa wagombea);
- Fursa inayolingana kwa vyombo vya habari na mali za umma na masuala ya fedha za vyama vya siasa; Upangaji na udhibiti wa hatua ya uchaguzi; pamoja na upangaji wa vituo vya kupigia kura, mkao wao (their layout), na urahisi wa kufikiwa kwao; usiri wa kura, na utaratibu wa kuhesabu;
- Hatua ya baada ya uchaguzi, pamoja na usawazishaji wa mabishano na njia za kuhakikisha kwamba matokeo yanakubalika;
- Mahitaji kwa ufuatiliaji na uangalizi wa utaratibu wa uchaguzi usiokuwa na vikwazo, unaoaminika, wa kitaalamu na usiopendelea upande wowote.

2

Utangulizi

Nchi Kusini mwa Afrika zimepiga hatua kubwa katika mwongo uliopita katika kujenga mihimili ya demokrasi. Hii inaonekana katika maendeleo kadha wa kadha katika nchi za SADC ikiwa ni pamoja na kufanikisha chaguzi za vyama vingi katika nyingi ya nchi hizo katika miaka kumi iliyopita. Kuna ushahidi wa kuongezeka kwa ushiriki wa umma katika uongozi; na mjadala baina ya serikali na wadau. Taasisi za kidemokrasi zimeanzishwa na mabadiliko kadha ya msingi ya kikatiba, kisheria na kiutawala yametekelezwa kwa lengo la kuimarisha na kukuza demokrasi.

Miundo ya eneo pia imewekwa kuunga mkono utaratibu huu. Hii ni pamoja na Jukwaa la Tume za uchaguzi la SADC (ECF), Taasisi ya Uchaguzi Kusini mwa Afrika (EISA), Mtandao wa SADC wa kuunga mkono Uchaguzi (ESN) na Jukwaa la Bunge la SADC. Mashirika haya yamejitolea kuunga mkono ukuaji na kuimarika kwa demokrasi katika eneo hili dogo (Sub-region). Katika kufuatilia malengo haya waangalizi wa uchaguzi wanapelekwa kufuatilia na kuangalia chaguzi katika eneo hili, mafunzo yanatolewa kwa maofisa wa uchaguzi na shughuli nyingine kadha zinatekelezwa.

Licha ya mafanikio haya, bado kuna changamoto kubwa. Kuna vieneo vyenye migogoro katika nchi kadha katika eneo hili na kumekuwa na matukio ambapo matokeo ya uchaguzi hayajakubalika kwa wote waliohusika, na kusababisha, baadhi ya wakat guvu na vurugu. Hata katika baadhi ya nchi ambapo kuna kiasi fulani cha kukubalika kwa matokeo ya uchaguzi, hisia za kutoridhika na matokeo ya uchaguzi, zinaweza kubainika baada ya chaguzi.

Hivyo, changamoto kubwa ni haja ya kupata uthabiti wa utaratibu wa uchaguzi; kwa kuweka taratibu za kupiga kura na fursa zinazozingatia mazingira ya wananchi pamoja na kujenga utamaduni wa amani na utulivu. Mbinu mbadala za kutatua mizozo iliyojikita hasa ile inayohusiana na uchaguzi inabidi ziwekwe kusaidia taratibu za kisheria zilizopo.

Uzoefu katika eneo hili na kwengineko umeonyesha kwamba kuimarisha taasisi fulani kidemokrasi kunahitaji siyo tu kufanya uchaguzi kila baada ya muda na kuanzisha taasisi fulani tu, lakini inahusu pia kujenga maadili yanayokubalika kwa jumla ambayo yanahakikisha kuwepo kwa taratibu za uchaguzi huru kwa misingi ya uwakilishi, uwajibikaji, uhusishwaji wa wote, uwazi na usawa wa jinsia. Mitizamo hii ya msingi imekubaliwa na nchi za SADC na inaelezwa katika matamko mbali mbali na makubaliano ambayo wametia saini: Tamko la Harare la 1991, Tamko la Windhoek juu ya Uchumi wa Vyombo vya Habari (1991), Mkataba wa SADC wa 1992 na Tamko la SADC kuhusu Jinsia na Maendeleo la 1997. Mwaka 2001 viongozi wa SADC walitambua kama sehemu ya ajenda yao ya pamoja ushaijishaji wa mifumo ya pamoja na mitazamo ya kisiasa na mingineyo wanayoelewana kwayo inayopitishwa kwa njia za taasisi ambazo ni za kidemokrasi, halali na imara; pamoja na uimarishaji na uendelezaji wa demokrasi, amani na usalama. Hii inapelekea, miongoni mwa mengineyo, kukubaliwa na dola wanachama wa SADC mwaka 2002 kwa Mpango Ashirivu (Indicative) wa Maendeleo ya kimkakati katika Eneo (RISDP).

Ingawa ni kielelezo muhimu cha nia ya kisiasa, kutangamaa tu na vyombo hivi si lazima kumaanisha utekelezaji mzuri kabisa wa kidemokrasi, ambao ni sehemu muhimu ya demokrasi.

Kwa hivyo kuna haja ya tafsiri ya pamoja na kuelewa kwa pamoja kuhusu nini hasa kinafanya utekelezaji bora kabisa wa kidemokrasi. Hii inaweza kufikiwa kwa njia ya mjadala tu baina ya wahusika wakuu katika utaratibu wa uchaguzi na kwa kujifunza kutokana na uzoefu.

Katika juhudi za kulishughulikia swala hili, hatua kadha zimechukuliwa katika ngazi za ulimwengu; eneo na taifa, kwa mfano, Uendeshaji wa Jumuiya ya Madola umetoa waraka wa kufanyia kazi mwaka 1997 ulioitwa Utendaji Mzuri wa Jumuiya ya Madola; IDEA ya Kimataifa ya Stockholm, Sweden, imeandaa Kanuni kwa Uendeshaji Adilifu na wa kitaalamu wa shughuli za kiutawala za Uchaguzi; Taasisi ya kidemokrasi ya Taifa iliyopo Marekani imetoa mwongozo unaojulikana kama kutathmini chaguzi: Mambo na kanuni za Msingi katika Mifano maalum Iliyochaguliwa; na Umoja wa Mataifa una kitabu juu ya Mambo ya Kisheria, Kiteknolojia na Haki za Binadamu ya Uchaguzi. Shirika la Ushirikiano wa Usalama Ulaya (OSCE) limetoa kitabu cha Usimamizi wa Uchaguzi Aprili 1999 na Umoja wa Afrika umekubali Miongozo kwa Vikundi vya Usimamizi na Ufuatiliaji Februari 2002 na Julai 2003, Tamko juu ya Misingi Inayoongoza Chaguzi za Nchini katika Afrika.

Machi 2001 Jukwaa la Bunge la SADC lilitoa Kanuni na Vipimo vya Uchaguzi katika eneo la SADC. Waraka huu unatoa muundo kwa mtizamo wa kibunge unaoshughulikia mazingira ya kisiasa yanayopelekea kufanyika chaguzi huru na haki. Hatua ya kundi la ushughulikiaji la EISA/ECF, kwa hiyo, limekusudia kuchangia katika kazi ya Jukwaa la Bunge kwa kushughulikia zaidi upande wa kiufundi na kiutaratibu wa, na mahitajio ya utendaji mzuri wa uchaguzi.

Jukwaa la Windhoek ilikua ni hatua ya wahusika mbali mbali wa demokrasi kusini mwa Afrika kubadilishana mawazo juu ya maana ya njia bora za uchaguzi, Katika kufuatilia kanuni na Vipimo vya Uchaguzi, waliohusika walitaka kuelezea vigezo fulani vya kuongoza utendaji wa uchaguzi na kujenga mazingira mazuri ambamo chaguzi zitafanyika. Mkutano wa Windhoek ulitilia mkazo haja ya kuandaa misingi ya eneo ambayo inaweza kutoa vigezo kwa mazungumzo ya kitaifa na kutoa mwongozo kwa udhibiti bora wa uchaguzi.

Tume za chaguzi na Taasisi ya Uya kusini kwa Afrika ilifanya mkutano wa ufuatiliaji tarehe 5 na 6 Novemba, 2003 Johannesburg ambapo misingi hii iliwasilishwa kwa wahusika, ikajadiliwa na ikakubaliwa na wote. Misingi iliyomo katika waraka huu imejikita katika uelewano kwamba kila nchi ina uhalisi wake wa kisiasa, kisheria, kijamii na kiutamaduni. Inategemewa kwamba nchi zitaelekeza waraka huu kwa hali yao maalum ya kitaifa.

3

Suala la Kitaasisi la Chaguzi Katika Nchi za SADC

3.1 Muundo wa kikatiba na kisheria

Miundo ya kikatiba na kisheria ni nyaraka muhimu za dola ambazo zinatoa sura na mazingira ya kisheria ambamo chaguzi zinafanyika. Katiba ya nchi yoyote lazima itoe muundo wa kisheria kwa nchi ile na kuwa kama msingi kwa uendeshaji na uwekaji wa chaguzi huru, za haki, za kuaminika na halali.

Nyingi ya nchi za SADC zimeunga mkono uhuru na haki za kimsingi zilizomo katika katiba zao na pia kuwepo chaguzi za vyama vingi zilizo huru, za haki, zenye kuaminika na halali. Nchi nyingi zimetunga sheria kuongoza kwa jumla uendeshaji wa chaguzi. Hata hivyo, kwa jumla vifungu vya kikatiba vinavyohusiana hasa na chaguzi ni chache. Hata pale ambapo vifungu vipo, vinatabia ya kutokuwa na maelezo ya kutosha kuhusu udhibiti wa uchaguzi. Zaidi ya hayo, katika mifumo ya zamani ya chama kimoja, vifungu vya katiba na sheria havikupangwa kuwiana na mahitaji ya demokrasia ya vyama vingi.

Misingi iliyopendekezwa

Muundo wa kikatiba na kisheria lazima:

- Uhakikisha uhuru na haki za msingi, shajiisha utawala bora na mitizamo ya utulivu wa kisiasa;
- Uweke taratibu za kutumika za kukabiliana na suala la udhibiti wa migogoro katika utaratibu wa uchaguzi;
- Uweke taratibu za kupitia katiba kufuatana na misingi ya utekelezaji wa demokrasia;
- Uweke wazi usawa wa jinsia na upendeleo maalum (affirmative action) kama hatua za muda mpaka utakapopatikana uwakilishi wenye usawa wa jinsia;
- Utoe tamko la wazi juu ya aina ya mfumo wa uchaguzi;
- Uweke utaratibu wa chaguzi za vipindi vya kawaida;
- Uweke utaratibu kwamba chaguzi zifanywe sio chini ya siku 45 na sio zaidi ya siku 90 kutoka tarehe iliyopangwa uchaguzi;
- Usivunje misingi ya haki za msingi za binadamu na za uhuru (kwa mfano, vifungu maalum vya kuheshimu haki za binadamu kama vile uhuru wa kujumuika na uhuru wa kujieleza), uhuru ambao unapaswa kuingiza haki ya kuunda na kuwa mwanachama wa vyama vya siasa na kuwa wagombea binafsi;
- Uandikwe katika lugha nyepesi na ufasiriwe katika lugha za nchi;
- Utoe fursa ya kuanzishwa chombo huru na kisichopendelea upande wowote cha udhibiti wa uchaguzi;

- Utunge vifungu vya katiba na sheria vinavyohusika mahsusi na kwa undani na masuala ya uchaguzi na vinapaswa kuingiza haki ya rufaa kwa watu walioonewa.

3.2 Mifumo ya Uchaguzi

Mfumo wa uchaguzi ni njia ambapo kura zinatafsiriwa kuwa ni viti vya baraza la kutunga sheria. Mfumo unaochaguliwa ndio unaoamua uwakilishi uwe vipi na ugawaji wa viti uchukue sura gani. Kati ya mifumo miine mikuu ya uchaguzi inayotumika ulimwengu mzima (angalia chini), miwili inayotumika sana katika eneo la SADC ni Mfumo wa Vyama Vingi wa Mtu Mmoja, unaojulikana pia kama Wa-kwanza-kufika-kifundoni (WKKK), na mfumo wa Uwakilishi wa Uwiano (UU). Aina ya mfumo unaochaguliwa una athari katika ushiriki, hasa ule wa wanawake na makundi mengine yaliyotengwa. Ushahidi wa SADC unaonyesha kuwa zile nchi zinazotumia mfumo wa UU zina kina mama wengi bungeni na katika serikali za mitaa kuliko zinazotumia WKKK.

Wakati mifumo hii ya uchaguzi imetoa sura ya aina ya uwakilishi katika baraza la kutunga sheria, baadhi ya serikali za SADC pia zinatumia mfumo wa viti maalum, ambao unakiruhusu chama tawala kuteua kati ya wabunge wanne na thelathini kuchukua viti maalum katika bunge. Kwa mintarafu hii, vyama tawala katika eneo la SADC vinajifaidia fursa ya kuvipiku vyama vya upinzani, jambo ambalo limezua malalamiko, wasi wasi wa kisiasa na migongano katika baadhi ya nchi za SADC. Hata hivyo, katika nchi chache mfumo huu umetumika vyema kuwaingiza kina mama na wawakilishi wa makundi mengine yaliyotengwa katika bunge na serikali za mitaa.

Misingi inayopendekezwa

- Kila Dola ya SADC ichukue mfumo wa uchaguzi kwa mujibu wa hali yake ya kisiasa, historia na mfumo wake wa vyama;
- Mfumo wa uchaguzi uingizwe katika katiba;
- Sheria za Uchaguzi ziweke wazi umbo, orodha na utekelezaji wa mfumo wa uchaguzi uliokubaliwa;
- Wahusika wote, hususan wapiga kura, waelewe aina ya mfumo wa uchaguzi unaotumika; vipi dola inaamua juu ya ugawaji wa viti vya baraza; aina za uwakilishi na athari za kisiasa za mfumo uliochaguliwa;
- Mifumo ya uchaguzi ishajiishe na ilinde haki za binadamu za msingi pamoja na kuhakikisha kwamba kura inakuwa siri;
- Hatua njema kama vile taratibu za upendeleo ikiwa ni pamoja na nafasi maalum kwa wanawake na vikundi vyengine vilivyoachwa nyuma, zinapaswa kuchukuliwa kama sehemu ya mifumo ya uchaguzi ndani ya vyama na kitaifa, na mipango itayarishwe kuhakikisha utekelezaji wake.
- Misingi ifuatayo lazima ndio iwe kiini cha mfumo wa uchaguzi;
 - Uwakilishi mpana wa vikundi tofauti vya kisiasa na vikundi vyengine nchini;
 - Kutobagua na kushirikishwa kisiasa kwa wahusika wote wakuu;
 - Uwajibikaji wa kisiasa wa Wabunge kwa wapiga kura;
 - Utaratibu wa uchaguzi na matokeo yake ulio wazi na halali;
 - Kujengwa utamaduni wa demokrasia ndani ya vyama ambao unahakikisha kuaminika na uhalali wa utaratibu wa uteuzi ndani ya vyama vya siasa.

AINAZA MIFUMO YA UCHAGUZI

Aina nne kuu za mifumo ya uchaguzi na vitambulisho vyao vikuu

a). Mfumo wa Mtu Mmoja katika Vyama Vingi (MMVV).

Ukijulikana zaidi kama ‘Wa Kwanza kufika kifundoni’ (WKKK) mfumo huu unaonekana ndio rahisi. Nchi inagawua katika majimbo ya uchaguzi; ambayo kila moja limchague mgombea mmoja tu kama mwakilishi wake katika baraza. Mshindi katika kila jimbo ni mgombea anayepata kwa uchache kura moja zaidi kuliko kila mmoja wa wagombea wengine, na hana haja ya kupata kura nyingi zaidi kuliko wagombea wote wakichanganywa, Ingawa mfumo unaweza kuwa na maana kwamba chama chenye kura kidogo nchi nzima kinakua Chama tawala na ingawa unavionea vyama vidogo, mfumo wa WKKK unasifiwa kujenga uwajibikaji wa MB katika eneo bunge. Nyingi ya Dola za SADC (8) zinatumia Mfumo wa Mtu Mmoja katika Vyama Vingi.

b). Wingi wa Mtu Mmoja (WMM)

Katika mfumo wa Wingi wa Mtu Mmoja (WMM) pia nchi inagawua katika majimbo, lakini ubora wa mfumo wa WMM kuliko MMVV ni kwamba mshindi lazima apate kura nyingi kabisa katika jimbo. Ingawa mfumo huu hautumiki sana katika eneo la SADC, baadhi ya dola zinatumia kwa chaguzi za Rais. Pale ambapo mgombea wa urais anashindwa kupata kura nyingi kabisa (absolute majority) uchaguzi mara nyingi unahitajika kurudiwa kwa wagombea wawili wanaoongoza kwa kura.

(C). Mfumo wa Uwakilishi wa Uwiano (UU)

Ingawa kuna aina nyingi za mifumo ya Uwakilishi wa Uwiano, ile inayotumika sana ni ya mfumo wa orodha iliyofungwa ya chama. Katika mingi ya mifumo ya UU Nchi nzima inachukuliwa kama jimbo moja kwa hivyo hakuna haja ya utaratibu wa ukataji wa majimbo, kama vile ingekuwa kwa WKKK na WMM. Mfumo wa UU aghalabu unahakikisha vyama vyote vinavyogombea uchaguzi vinapata uwakilishi bungeni kulingana na jumla ya kura zilizopigwa. Ingawa mfumo huu unasifiwa kwa kuhakikisha uwakilishi bora na taswira nzuri ya maoni ya umma, una muelekeo wa kuwahusisha wabunge na vyama kuliko wapiga kura. Ni nchi nne tu za SADC zinazoendesha mfumo wa UU.

(d). Mchanganyiko wa Mjumbe Uwiano (MMU)

Mfumo wa Mchanganyiko Mjumbe Uwiano unachama mambo muhimu ya mifumo ya WKKK na UU. Mfumo huu unaruhusu baadhi ya Wabunge kuchaguliwa kwa mfumo wa WKKK wakati wengine wanakalia viti vya baraza kwa njia ya mfumo wa orodha iliyofungwa ya chama. Ingawa wapiga kura wengi wa kawaida wanaona MMU inakanganya, inaelekea kuwa na sifa nzuri kwa pande zote mbili, UU na WKKK, yaani uwakilishi mpana na uwajibikaji, kwa upande mwingine, MMU pia unachukua sifa mbaya za UU na WKKK. Ni nchi mbili tu za SADC zilizoutumia mfumo wa MMU.

3.3. Bodi ya Udhhibiti wa Uchaguzi (BUU)

Nyingi ya nchi za SADC zina bodi za kudhibiti uchaguzi (BKU) kwa sura ya tume huru za uchaguzi (THU), na aina nyingi zimetumika. Baadhi ya vikwazo katika utendaji wao ni uhuru wenye mipaka, madaraka yasiyo na uhakika na rasilimali zisizotosha. Hitilafu zimejitokeza kuhusiana na taratibu za uteuzi na muda wa wajumbe wa BKU, jambo ambalo linadhoofisha uhalali na kukubalika kwa utaratibu wa uchaguzi.

Misingi inayopendekezwa

- Serikali lazima iipe BUU fedha za kutosha ili kusimamia uchaguzi unaoaminika na halali. BUU lazima ishajiishe uendeleu na udhibiti wa chaguzi ambao gharama zinawiana na matokeo. Ukubwa wa BUU uwe wa kudhibitika kuhakikisha usimamizi wa chaguzi imara, mjarabu, wa makubaliano na uendelezaji wa uchaguzi uliyo endeleu kifedha.
- Umbo la BUU lazima liwakilishe jamii, na lazima asilimia 30 ya bodi wawe wanawake. Litiwe maanani suala la kuteua watu walio huru walio maarufu kwa uaminifu wao. Inapendekezwa kwamba angalau mmoja wa makimishna awe mtu anayeshika au aliyewahi kushika nafasi ya juu ya mahakama (Jaji wa mahakama Kuu au ya rufaa). Asilimia fulani ya makamishna wa BUU wawe wajumbe wanaotumika wakati wote ili kuhakikisha uendeleu wa kimipango na kitaasisi.
- Taratibu za uteuzi na kufukuzwa zielezwe wazi na mambo yendeshwe kwa njia isiyo na upendeleo, ya kuwajibika na ya uwazi. Taratibu hizi pia zizingatie haja ya kuhakikisha uendeleu wa kitaasisi.
- BUU iwajibike kwa Baraza la Taifa/Bunge kwa kupitia, kwa mfano, Kamati ya Fedha ya Umma kuliko Wizara, na itakiwe kutoa taarifa kwa baraza la Taifa la kutunga sheria kila mwaka juu ya shughuli zake.
- Bajeti ya BUU iamuliwe katika Baraza la Taifa/Bunge.

3.4 Udhibiti wa Migogoro

Migogoro inayohusiana na uchaguzi ni moja katika mambo dhidi ya demokrasi na utulivu wa kisiasa katika jumuiya ya SADC, kihistoria taasisi ya hukumu kama vile mahakama, na hasa mahakama za uchaguzi, ndizo zimekuwa zikishughulikia mizozo na migogoro inayohusiana na uchaguzi.

Taratibu mbadala za kutatua mizozo na kudhibiti migogoro kama upatanisho, usuluhisho na maridhiano kwa kawaida ni njia rahisi kufikiwa, gharama kulinganisha na matokeo (costs effective) na za haraka kwa kushughulikia mizozo kama hiyo. Ni nchi chache tu zimeweka utaratibu huu.

Misingi inayopendekezwa

- Muundo wa kisheria unapaswa kuingiza taratibu mbadala za kudhibiti migogoro,
- BUU, vyama vya siasa na jumuiya za kiraia wanapaswa kurahisisha kuweko kwa taratibu za kuepusha na kudhibiti migogoro, kushughulikia mizozo inayohusiana na uchaguzi, ikiwa ni pamoja na mikakati kama kamati za uunganishaji washika dau,
- Wapatanishi na waamuzi huru, mahodari na waliofunzwa vizuri ndio wawe katika majopo ya udhibiti wa migogoro iliyowekwa na BUU.
- Makubaliano yaliyofikiwa kwa njia ya upatanishi, ridhaa au usuluhisho yapewe uzito wa kisheria,
- Taratibu za rufaa ziwekwe kwa chaguzi zote na zishughulikiwe na mahakama.

4

Awamu ya kabla Uchaguzi**4.1 Ukataji mipaka**

Katika nchi nyingi za SADC, BUU ina dhamana ya ukataji wa majimbo, hata hivyo baadhi ya nchi zinateua Tume maalum kushughulikia ukataji wa mipaka. Uanzishwaji, muundo na hadhi ya BUU unahusika halikadhalika na Tume ya ukataji wa majimbo. Mara nyingi utaratibu wa kuanzisha chombo chenye dhamana ya ukataji majimbo unaingizwa katika katiba.

Jedwali – 1**UGAWAJI WA MAJIMBO**

Ukataji uhakikishe kwamba kila jimbo lina karibu idadi sawa ya wanaostahiki kupiga kura. Mazingatio yafuatayo yanapaswa kufikiriwa:

- i) Wingi wa watu
- ii) Urahisi wa usafiri na mawasiliano
- iii) Hali/Sifa ya kijiografia
- iv) Mpangilio uliopo wa makaazi ya binadamu
- v) Hali ya kifedha na uwezo wa kiutawala wa eneo la uchaguzi
- vi) Athari za kifedha na kiutawala za uamuzi wa mipaka
- vii) Mipaka iliyopo
- viii) Maslahi ya jamii.

Misingi iliyopendekezwa

Utaratibu wa ukataji majimbo unapaswa:

- Kudhibitiwa na chombo huru na kisichopendelea ambacho kinawakilisha jamii, kikiwa na watu wenye ujuzi unaofaa;
- Ufanywe kwa misingi ya vigezo vilivyobainishwa wazi, kama vile kusambaa kwa watu, maslahi ya pamoja, urahisi wa mambo, hali ya kijiografia na mipaka mingine ya kimaumbile au kiutawala;
- Ufikishwe kwa umma kwa njia ya ushauriano;
- Pasipo kupendelea vikundi maalum au maslahi ya kisiasa;
- Uingize maeneo yote ya serikali, ya kitaifa na ya mahala.

4.2 Uandikishaji wa Wapiga Kura

Madhumuni ya uandikishaji wa wapiga kura ni kuwatambua wale watu wanaostahili kupiga kura siku ya uchaguzi. Utaratibu wa hivi sasa SADC ni kwamba BUU ndiyo ina dhamana wa kukusanya orodha ya taifa ya wapiga kura na kufanya uandikishaji wa wapiga kura. Katika nchi nyingi za SADC uwazi na uhalali wa utaratibu wa uandikishaji vimebishaniwa na kuelekea kukataliwa kwa matokeo ya uchaguzi.

Mizozo inayohusiana na uandikishaji wa wapiga kura ni pamoja na kanuni za kisheria za kupiga kura kwa muda uliowekwa kwa utaratibu wenyewe na ukaguzi wa orodha ya wapiga kura na usahihi wa orodha ya wapiga kura.

Misingi iliyopendekezwa

- Utaratibu wa uandikishaji wa wapiga kura unapaswa kushajiisha ushiriki mpana na haupaswi kuzuia ushiriki wa wapiga kura wanaostahiki.
- Wapiga kura wanaostahiki wapewe fursa ya uandikishaji inayoendelea na inayopatikana kwa urahisi.
- Kuwe na muda wa kutosha kwa wanaostahiki kupiga kura, kwa watu kuweza kuchunguza orodha ya wapiga kura, kwa pingamizi na kwa uamuzi wa rufani,
- Mipango ya gharama nyepesi iwekwe kwa kutambua wapiga kura kuwezesha kuingizwa wapiga kura wengi wanaostahiki kama inavyowezekana na kupunguza uandikishaji wa mara nyingi au usio halali wa wapiga kura – kwa mfano, kuanzishwa kwa kadi za taifa za utambulisho za matumizi mbali mbali kuenda sambamba na daftari la watu la taifa.
- Uwepo uwezekano wa vyama vya siasa kuufuatilia utaratibu wa uandikishaji wa wapiga kura kwa kupitia wawakilishi wa vyama walioteuliwa na vyama vyenyewe.
- Vyama vipate fursa ya kuangalia orodha ya wapiga kura bila ya gharama.
- Haki za kupiga kura iwe kwa misingi inayoingiza yafuatayo:
 - Uraia;
 - Umri wa sheria wa kukua (huu unaweza kuhitalifiana nchi na nchi);
 - Ukaazi, ikiwa inahusu;
 - Sababu nyingine zote zaidi kwa kukataliwa (k.m. wafungwa wakiwa kizuizini, watuwenye rekodi ya uhalifu, wenye matatizo ya akili na kadhalika);

4.3 Usajili wa Vyama vya Siasa

Dola nyingi wanachama wa SADC, vyama vya siasa vinatakiwa kujisajili ili vishiriki katika uchaguzi; Muda maalum kwa usajili unawekwa kwa kawaida. Demokrasi ya vyama vingi imara inahitaji ushiriki wa vyama vingi vya siasa.

Muda vinavyopewa vyama vya siasa kujisajili, huenda ukapingwa iwapo vyama havipewi muda wa kutosha kutimiza masharti yote. Utaratibu wa usajili wa vyama usivunje msingi wa uhuru wa kukusanyika.

Misingi iliyopendekezwa

- Aweko msajili wa vyama vya siasa na kukubalika na kutokubalika kwa usajili kuelezwe wazi katika sheria;
- Ingawa msajili wa vyama vya siasa lazima afuate masharti fulani ya kanuni, kama vile dhamana ya mgombea au chama, sahihi za wapiga kura walioandikishwa na kukabidhi majina na nembo za vyama, kanuni hizi zisiwe ngumu kiasi cha kuvivunja nguvu vyama kushiriki katika uchaguzi;

- Vigezo vya usajili wa vyama vya siasa lazima vielezwe wazi na vitekelezwe kwa uwazi, na viingize utaratibu wa rufaa;
- Vyama vya siasa vitakiwe kutia saina mkataba wa tabia njema vinaposajiliwa;

4.4 Utaratibu wa Uteuzi

Suala la kukusudia kuimarisha demokrasia lazima litumike katika demokrasia ya ndani ya chama. Uchaguzi wa wagombea katika ngazi ya chama sio siku zote unakua wa kidemokrasia; na kuna ukosefu wa taratibu za kuhsajiisha kuwepo wagombea wa aina mbali mbali na uwakilishi unaowiana. Taratibu za Uchaguzi, wa ndani ya vyama zisikandamize maadili ya demokrasia au kuzuia uwakilishi wa wanawake na makundi mengine yaliyowekwa nyuma. Kuhusu utaratibu wa uteuzi katika ngazi za Taifa, wasi wasi umeelezwa katika baadhi ya nchi kuhusu shida ya kufikia vituo vya uteuzi, jambo ambalo wakati mwingine husababisha wagombea kukataliwa.

Misingi iliyopendekezwa

- Utaratibu wa uteuzi wa wagombea (ikiwa ni wa kujitegemea au wa chama) uwe wa uwazi;
- Wagombea waweze kuwasilisha hati zao za uteuzi katika eneo la uchaguzi wanaloweza kulifikia, kwa mfano, jimbo wanalotaka kugombea;
- Wagombea wapate wakati wa kutosha kukidhi mahitaji ya utaratibu wa uteuzi;
- Pawepo na afisa wa uthibitisho au kamishna wa kiapo katika kila jimbo, kurahisisha mambo na kusaidia utekelezaji haraka;
- Kuwe na muda wa kutosha kwa umma kuchunguza orodha ya uteuzi wa wagombea na kwa pingamizi kuwekwa na mizozo kutatuliwa;
- Kabla kugombea uchaguzi vyama vya siasa vitakiwe kuhakikisha uwakilishi sawa na kijinsia na angalau asilimia 30 ya wagombea wanawake itakapokufikia mwaka wa 2005, kufuatana na tamko la SADC la 1997 kuhusu jinsia na maendeleo.

4.5 Utaratibu wa Kampeni

Kipindi baina ya kumalizika kwa uteuzi wa wagombea na siku ya uchaguzi kinatumiwa na vyama vya siasa kufanya kampeni ya nguvu. Baadhi ya wakati katika nchi za SADC, hauwekwi wakati wa kutosha kwa madhumuni haya. Wakati wa kipindi cha kampeni, vyama na wagombea wanaoshindana wana tabia ya kupuuza kanuni za ustaarabu na kujiingiza katika matendo ya kiharamia kama vile kuweka maeneo ya 'marufuku' kuzuia wapinzani wasiingie maeneo hayo.

Misingi iliyopendekezwa

- Angalau wiki mbili ziwekwe kwa vyama na wagombea kufanya kampeni zao,
- Katika utaratibu wa kampeni, mwenenendo wa vyama na wagombea ufuate taratibu zinazoongoza uchaguzi wao. (Code of Conduct)

4.6 Vyombo vya Habari

Katiba nyingi za SADC zinahakikisha uhuru wa habari kama haki ya msingi. Hata hivyo, katika nchi nyingi Chama tawala kinatawala vyombo vya Umma. Ingawa kuchipuka kwa vyombo huru kumekuwa na athari ya kutoa changamoto kwa ukiritimba huu, bado kuna muelekeo kwamba katika baadhi ya maeneo vyombo vya habari vya umma haviwajibiki vya kutosha kwa umma, mara nyingi vikifanya utangazaji wa jazba na wa upendeleo.

Misingi iliyopendekezwa

- Vyama vyote na wagombea wote wanaoshindana wapate fursa sawa ya vyombo vya habari vya umma,
- Kanuni za vyombo vya habari zitolewe na mamlaka huru ya vyombo vya habari inayohusika na kufuatilia na kurekebisha vyombo vya habari kwa utaratibu wa kudumu,
- Utoaji wa habari za uchaguzi ufuate taratibu zinazo hakikisha utoaji habari wa haki.

4.7 Matumizi ya Rasilimali za Umma

Si vyama vyote vya siasa na wagombea wanaopata fursa ya kutumia rasilimali za umma, vyama tawala vya SADC vinajinufaisha vibaya katika suala hili, wakiwa wanatumia rasilimali za umma ambazo wao peke yao ndio wanaoweza kuzifikia kwa kuendesha kampeni zao na kufanikisha malengo yao ya kisiasa.

Misingi iliyopendekezwa

- Matumizi ya rasilimali na fedha za umma kwa malengo ya kisiasa na shughuli za chama cha kisiasa yaratiwiwe ili kuweka uwanja sawa kwa ushindani wa kisiasa,
- Matumizi ya rasilimali za umma kwa kampeni za siasa na shughuli za chama cha kisiasa yanapaswa kwa jumla kuepukwa, lakini, yakiruhusiwa, kupatikana kwake kuwe kwa usawa na kwa malipo, na masharti kwa kupatikana huko na malipo hayo yaainishwe wazi katika sheria,
- Vyama vya siasa na wagombea wawajibike kwa BUU kwa matumizi ya rasilimali hizo.

4.8 Mwogofyo na Vitisho vya kisiasa

Kunaweza kuwepo utaratibu wa uchaguzi huru, wa haki, unaoaminika na hali katika mazingira yaliyo huru na yasiyo kuwa na utumiaji wa mabavu na vitisho vya kisiasa. Hata hivyo, mabavu na vitisho vinavyohusiana na uchaguzi vimetokea katika baadhi ya dola wanachama wa SADC. Basi kuna haja ya kujenga utamaduni wa amani na uvumilivu na makubaliano ya jumla juu ya nini kinafanya

tabia inayokubalika na isiyokubalika.

Misingi inayopendekezwa

- Wote wanaohusika na uchaguzi wajifunze utamaduni wa amani na uvumilivu wakati wote.
- Wote wanaohusika na uchaguzi waweke mipango inayojenga na kushajiisha utamaduni wa amani na uvumilivu kabla, mnamo na baada ya siku ya uchaguzi,
- Taratibu zitakazoweza kutekelezwa kwa lazima za kuratibu tabia ya vyama vya siasa na wafuasi wao uwekwe kwa njia ya kushauriana itayohusisha BUU, vyama vya siasa na wahusika wengine wa uchaguzi.

4.9 Nafasi ya Vikosi vya Usalama

Nafasi ambayo inataka ichukuliwe na vikosi vya usalama vya dola – Jeshi, Polisi na Upelelezi – katika kulinda usalama wa utaratibu wa uchaguzi haijawekwa ipasavyo katika nchi za SADC. Mara nyingi ni Polisi wanaoweka amani siku hadi siku, pamoja na siku ya uchaguzi. Wanachukua nafasi muhimu katika kulinda uhalali wa utaratibu wa uchaguzi. Hata hivyo, kuwepo kwa vikosi vya usalama katika maeneo ya vituo vya kupiga kura huenda kukawatisha na kuwatia hofu wapiga kura.

Misingi inayopendekezwa

- Vikosi vya usalama visipendeleo upande wowote katika kuweka usalama wakati wa uchaguzi,
- Vikosi vya usalama viongozwe na kanuni zilizomo katika sheria ya uchaguzi, na tabia zao zisiwatishe wapiga kura,
- BUU ikutane mara kwa mara na vikosi vya usalama kuzungumzia mambo yanayohusiana na usalama wa siku ya uchaguzi, usalama wa taifa katika kipindi cha uchaguzi, na mambo mengine ya msaada wa kiutendaji ambao huenda yakahitajika,
- Mipango maalum ifanywe kwa vikosi vya usalama kupiga kura kabla siku ya uchaguzi kama wanahitajika kusambazwa mbali na majimbo hayo siku hiyo,

4.10 Fedha za Chama cha Siasa

Nyingi ya dola wanachama wa SADC wanatoa fedha kwa vyama vya siasa kwa madhumuni ya uchaguzi. Hii ni lazima ili kuweka sawa uwanja wa mapambano na kuimarisha utaratibu wa demokrasia. Hata hivyo, katika baadhi ya nchi, fedha za umma hazitolewi, na si mara zote vyama vya siasa kuainisha wapi wanapozipata fedha za msaada kutoka nje. Baadhi ya wakati hii inaeleta shaka na wasi wasi, hasa baina ya wanachama wa vyama tawala na wa vyama vya upinzani.

Misingi inayopendekezwa

- Ufadhili wa fedha za umma upanuliwe kufikia vyama vyote (na wagombea huru) vinavyopigania uchaguzi vinavyoweza kuonyesha rekodi nzuri ya matumizi ya msaada katika uchaguzi za karibuni kabisa, kwa kuangalia, kwa mfano, sehemu ya kura za wananchi.

- BUU ndio iwe dhamana ya kuratibu matumizi ya fedha hizi za umma, na wale wanaofaidika na mfuko huu lazima warudishe hesabu inayothibitika kwa BUU.
- Umuhimu utiwe katika kuweka sheria za ufadhili wa vyama vya siasa.

4.1.1 Elimu ya Uraia na Wapiga kura

Dola zote wanachama wa SADC wanatoa elimu ya uraia na wapiga kura kwa msaada wa Mashirika yasiyo ya Kiserikali (NGOs) na Jumuiya nyingine za kiraia zilizoundwa. Mipango mingi ya elimu ya uraia na wapiga kura haikidhi haja, kwa upande wa mafunzo yenyewe na wingi wa ratiba, na inapendelea kutegemea sana ufadhili wa wahisani. Siku zote mipango ya elimu ya uraia haiwafikii wapiga kura wa Vijijini, hususan wale wanaoishi maeneo ya mbali; wanawake na vijana, kutojua kusoma pia ni pingamizi kwa elimu ya mpiga kura. Inakubaliwa na wengi kwamba matatizo haya yanachangia kutojali kwa wapiga kura, ambako kumeenea miongoni mwa vijana wa eneo hili.

Misingi inayopendekezwa

- Kwa ajili ya kukuza demokrasi, na kupanua fursa za kushiriki katika demokrasi pamoja na kuwawezesha wapiga kura kufanya uchaguzi makini. Elimu ya uraia na ya kupiga kura inapasa kupewa umuhimu mkubwa katika eneo la SADC.
- Kuhakikisha uendeleu na udhibiti wa viwango, (consistency) dhamana kwa jumla ya kuratibu elimu ya raia na mpiga kura iwe kwa BUU.
- Elimu ya mpiga kura itolewe kwa kuzingatia umuhimu wa elimu ya uraia na demokrasi nchi nzima, na hata baina ya chaguzi,
- Serikali zitowe kipaumbele kwa utoaji fedha kwa ajili ya elimu ya raia na mpiga kura kwa kuingiza fedha maalum katika bajeti ya dola kabla ya chaguzi,
- Elimu ya uraia na mpiga kura itolewe kwa njia ambayo si ya upendeleo kichama, iwe huru, inayoratibiwa na isiyoyumba yumba,
- Juhudi ifanywe kuhakikisha kuwa wapiga kura wa vijijini wanatizamwa kwa jicho maalum na kwamba kushiriki kwa wanawake na vijana katika uchaguzi kunahimizwa,
- Uwezo wa mashirika yasiyokuwa ya serikali (NGOs), Mashirika ya kijamii (CBOs), mashirika ya kidini (FBOs) na taasisi nyinginezo zishajiishe na kuiunga mkono elimu ya raia na mpiga kura kuhakikisha inasambaa vizuri nchini kote.
- Majukwaa yaliyopo, kama yale ya asili, pia yatumike kuelimisha na kuwajulisha wapiga kura kuhusu uchaguzi,
- Vyama vya siasa viwape wafuasi wao elimu ya raia na wapiga kura na taarifa juu ya utaratibu wa kupiga kura ambao uwiane na elimu ya wapiga kura na taarifa inayotolewa na BUU.

5

Awamu ya Uchaguzi

Kuongezeka kwa ushiriki wa wananchi katika utaratibu wa uchaguzi ni njia muhimu katika kuimarisha demokrasia. Hii inaweza kufanikishwa tu kama watu wana imani na utaratibu wa uchaguzi na kama wanaweza kuufikia. Kutokuwa na imani na ufikaji mdogo huenda ukapelekea kutojali kwa wapiga kura, kama inavyoonekana katika mahudhurio madogo ya wapiga kura kwa kawaida katika baadhi ya nchi.

5.1 Vituo vya kupigia kura

Upangaji wa vituo vya kupigia kura ni muhimu katika kuhakikisha kufikiwa kwa urahisi taratibu za uchaguzi. Uteuzi wa vituo vya uchaguzi kwa kawaida unategemea mambo mengi kama idadi ya wapiga kura katika kituo, ukaribu wa kituo kwa wapiga kura, kuwepo mwangaza na mawasiliano mazuri, usafiri na mahitaji mengine.

Katika dola nyingi za wanachama wa SADC kuna hitilafu baina ya miundo mbinu na huduma mijini na vijijini, vituo vya kupiga kura mijini aghalabu huwa rahisi kufikiwa na vinahudumiwa vizuri zaidi kuliko vile vya majimbo ya vijijini.

Misingi iliyopendekezwa

- Juhudi ifanywe kutengeneza vifaa vya uchaguzi ambavyo vinaweza kufikiwa na wapiga kura wenye matatizo kama wasioona na viziwi. Pasipokuwa na vifaa hivyo, msaada uwepo kuwawezesha wapiga kura kama hao kupiga kura,
- Pale inapobidi, mipango maalum ifanywe kuruhusu aina maalum ya wapiga kura, kama wale wanaoishi nje na wafungwa kupiga kura,
- Kituo cha kupiga kura kinatakiwa kiwepo mahala ambapo ni rahisi kufikiwa na wapiga kura wote, hasa vizee na watu wenye ulemavu,
- Kuhakikisha ufikwaji wa urahisi, kupunguza muda wa kusubiri na kuongeza ufanisi lazima kuwe na vituo vingi vya kupigia kura kama mjao wa watu (population density) na mpangilio wa makaazi unavyohitaji.
- Nyumba za umma kama skuli zipewe umbele kama vituo vya kupigia kura. Ikibidi vitumike vituo vinavyotembea (mobile units),
- Wafanyakazi wa vituo vya kupigia kura waajiriwe na CUU kwa njia zisizozingatia vyama na wapate mafunzo mapema kabla ya siku ya uchaguzi,
- Kigezo cha kuchagua katika kuajiri wafanyakazi wa vituo vya wapiga kura na taratibu za kusimamia ufanisi lazima ziwekwe na CUU.
- Wawakilishi wa vyama, na watu wote wanaoruhusiwa kuwepo katika kituo cha kupigia kura, lazima wapate mafunzo juu ya taratibu za kupiga kura na nafasi yao na kazi yao katika kituo cha kupigia kura.

5.2 Siri ya kura

Siri ya kura ni moja ya mihimili mikuu ya chaguzi huru na za haki, zenye kuaminika na halali, kuepuka shaka, kutoamini, mabavu ya kisiasa, vitisho na hofu ya kisasi na uonevu wa kisiasa, wapiga kura, maofisa wa uchaguzi, wawakilishi wa vyama na wafuasi wa vyama wanahitaji kuhakikishiwa kwamba kura yao itakua siri.

Nyingi ya dola wanachama wa SADC zinaheshimu siri ya kura. Hata hivyo, kumetokea matukio ambapo majaribio ya kudhoofisha siri ya kura kwa upotoshaji wa habari na vitisho yameripotiwa.

Misingi inayopendekezwa

- Vituo vya kupigia kuwa vipangwe kwa namna ambapo mtu hawezi kuona vipi wapiga kura wanaweka alama kwenye karatasi zao za kura,
- Kuwe na taratibu zilizowazi na kueleweka za kuwepo kwa msaada wa lazima kwa watu wenye ulemavu, wasiojua kusoma na kuandika na wapiga kura wakongwe ambazo zinalinda, kiasi inavyowezekana, haki yao ya kupiga kura kwa siri,
- Pale ambapo karatasi za kura zina nakala na nambari zinazofuatana, tahadhari kubwa ichukuliwe kuhakikisha kuwa haiwezekani kuoanisha kura zilizopigwa na majina ya wapiga kura wenyewe (k.m kwa kuangalia nambari zao za kitambulisho katika nakala).

5.3 Karatasi za kura, Masanduku ya kura na vifaa vya Uchaguzi

Dola yingi za wanachama wa SADC, pamoja na zile zinazotumia mifumo ya ‘electronic’ ya kupiga kura, zinatumia karatasi za kura na masanduku ya kura. Mara nyingi CUU inasimamia uzalishaji na usalama wa vifaa vya uchaguzi, katika sehemu chache vifaa vya uchaguzi vinachapishwa nje. Kama haikushughulikiwa vyema na CUU, ununuzi, usambasaji na aina ya vifaa vya uchaguzi huenda vikaleta mgogoro.

Misingi inayopendekezwa

- Karatasi za kura zitengenezwe (designed) na kupigwa chapa chini ya usimamizi wa CUU na katika hali ya usalama kabisa. Muundo wa masanduku ya kura na vifaa vya uchaguzi usibadilike.
- Karatasi za kura, sio vipande (tokens) au bahasha, zitumike.
- Vifaa vyote vya lazima vya uchaguzi (masanduku ya kura, karatasi za kura, madaftari ya wapiga kuwa, wino usiofutika n.k.), visambazwe kwa vituo vyote vya kupigia kura kwa wakati na kwa idadi zaidi ya ile inayotakikana.
- Vifaa vya uchaguzi vinunuliwe kwa njia ya uwazi.
- Karatasi za kura zitengenezwe kwa namna ambayo zinaweza kufahamika kwa urahisi kwa wapiga kura.
- Vifaa nyeti vya uchaguzi kama vile masanduku ya kura na karatasi za kura vihifadhiwe na kutolewa chini ya ulinzi mkubwa ili kuepusha ghilba ya uchaguzi.
- Njia muwafaka zitumike kuepusha upigaji kura, wa zaidi ya mara moja.

- Wakati wa kufungua na kufunga upigaji kura, taratibu za kuyashughulikia na kuyatia rakibi masanduku ya kura ziwe wazi kwa uchunguzi wa wawakilishi wa vyama na waangalizi wengine watakaokuwepo.
- Ikibidi masanduku ya kura na vifaa vyengine nyeti vya uchaguzi vihifadhiwe usiku, wawakilishi wa vyama na waangalizi lazima waruhusiwe kubaki kituoni pamoja na masanduku. Vinginevyo, uwekwe mpango wa wao kuweka rakibu zao kwenye masanduku.

5.4 Kuhesabu Kura

Katika nchi za SADC hesabu ya kura inafanywa kwa mkono, katika kituo cha kupigia kura, kukiwa na viwango vya kukubalika kwa matokeo kwa vyama vya siasa na wapiga kura. Kuinua kiwango cha kukubalika na uwazi wa hesabu, nchi nyingi za SADC zimeanza kuweka vituo matokeo kuweka kumbukumbu ya taifa ya matokeo, usafirishaji wa karatasi za kura kati ya vituo vya kupiga kura na vya kuhesabu unatoa mwanya kwa shaka na ghilba.

Misingi iliyopendekezwa

- CUU ibaki na dhamana ya jumla kwa usimamizi wa utaratibu wa kuhesabu kura.
- Taratibu za kuhesabu zijulikane kwa wale maofisa wa uchaguzi, wawakilishi wa vyama, waangalizi na watu wengine walioruhusiwa ambao wana haki kuwepo katika kuhesabu.
- Zoezi la kuhesabu lifanyike katika kituo cha kupigia kura mara tu baada ya upigaji kufungwa.
- Ili kituo cha kupigia kura kifanye kazi vilivyo kama kituo cha kuhesabu lazima kiwe na mwangaza, mifumo ya mawasiliano na usalama wa kutosha.
- Pale inapoyumkinika, wafanya kazi ya kuhesabu kura wasiwe wale wale walioshughulikia zoezi la kupiga kura.
- Wafanyakazi ya kuhesabu kura lazima wapewe mafunzo muwafaka.
- Zoezi la kuhesabu likikamilika matokeo yanapasa kutangazwa mara moja na kubandikwa katika kituo cha kuhesabu kura.

6

Awamu ya baada ya Uchaguzi

6.1 Matangazo ya Matokeo ya Jumla

Katika nchi nyingi za SADC, CUU ina dhamana ya kutangaza rasmi matokeo ya uchaguzi. Upangaji mzito (wa pole pole) wa matokeo na miundo mbinu na uratibu dhaifu unaosababisha ucheleweshaji mkubwa katika kutangaza matokeo ni mambo ya kawaida. Hii inaleta shaka na kupungua kwa kiwango cha kukubalika kwa matokeo, ambapo yote mawili yanashusha uthabiti wa zoezi la uchaguzi.

Misingi inayopendekezwa

- Vituo vya matokeo vinapasa kuwekwa katika nchi zote za SADC na viwe wazi kwa wananchi na vitumike kuhakikisha kukubalika kwa matokeo ya uchaguzi,
- Sheria ya uchaguzi iweke muda maalum ambapo matokeo lazima yatangazwe ili kupunguza wasi wasi na kupunguza uwezekano wa migogoro na ghilba,
- Sheria ya uchaguzi ionyeshe wazi nani ana mamlaka ya kutangaza matokeo,
- Matokeo kutoka vituo vya matokeo yatangazwe wazi,
- Wakati maalum uwekwe kwa uthibitisho wa matokeo na ugawaji wa viti,
- Taarifa ya CUU juu ya chaguzi iwe na maelezo kamili ya idadi ya wapiga kura wanaostahiki ambao walijiandikisha na idadi ya wapiga kura waliosajiliwa waliopiga kura.

6.2 Kukubali Matokeo

Katika baadhi ya nchi za SADC matokeo ya uchaguzi yamebishaniwa kwa sababu mbali mbali. Hizi ni pamoja na kutoridhika na mfumo ‘mshindi anachukua – vyote’ ambao unaleta hisia ya kutengwa katika zoezi; na ukosefu wa uwazi na uwajibikaji.

Misingi iliyopendekezwa

- Utamaduni wa kukubali matokeo ya uchaguzi unahitaji kujengwa kwa elimu ya uraia na ushajiishaji wa zoezi la uwazi wa uchaguzi.

6.3 Tathimi ya baada ya Uchaguzi

Uendeshaaji wa uchaguzi unaoaminika, wenye tija na endelevu unahitaji kwamba tathmini ifanywe baada ya uchaguzi, ama kwa tathmini ya washauri huru, waliokubaliwa na CUU, au kwa kura ya maoni, kura za baadaye au utafiti. Tathmini ya baada ya uchaguzi inaendeshwa kwa maslahi ya kuimarisha uendeshaaji wa uchaguzi ambayo inatoa mapendekezo kwa chaguzi za baadaye. Hata hivyo, zoezi la tathmini lina tabia ya kuwatenga wahusika katika uchaguzi.

Misingi inayopendekezwa

- Ili kutathmini zoezi vilivyo, hapana budi kuwaingiza katika zoezi la uchaguzi wahusika wa uchaguzi kama makamishna na wafanya kazi wa CUU, vyama vya siasa, waangalizi, vyombo vya habari, wapiga kura na jumuiya nyingine za kiraia,
- Uandaliwe mpango wa matokeo ili kuonyesha vipi wanawake, wanaume na vijana wengi wa rika mbali mbali wamepiga kura. Hii inatoa taarifa muhimu kwa upangaji wa uchaguzi wa baadaye na Elimu ya uchaguzi,
- Matokeo ya zoezi la tathmini yafikishwe kwa wahusika wa uchaguzi,
- CUU iwasilishe taarifa ya mwisho juu ya chaguzi kwa taasisi inayohusika,
- CUU yenyewe ifanyiwe tathmini baada ya kila uchaguzi.

6.4 Mizozo Baada ya Uchaguzi

Mizozo baada ya uchaguzi inajitokeza pale vyama vilivyoshindwa katika chaguzi havikubali matokeo. Hivyo ni muhimu kwamba taratibu ziwekwe kushughulikia mizozo hii kwa vile ina sura ya kuvunja hadhi ya zoezi la uchaguzi na kupelekea kutokezea migogoro ya chini kwa chini au ya wazi.

Misingi inayopendekezwa

- Kuwe na taratibu maalum za rufaa dhidi ya matokeo na mambo mengine yoyote yanayohusiana na uendeshaji wa chaguzi.
- Muundo wowote wa kudhibiti migogoro uliowekwa, mbali na kutoa fursa kwenda kwenye chombo cha usuluhisho kinachopasa, ufanye kazi katika kipindi cha baada uchaguzi ili kurahisisha utatuzi wa mizozo.

Ufuatiliaji na Uangalizi wa Uchaguzi

Ufuatiliaji na uangalizi wa uchaguzi vimekua ni sehemu kamili ya utaratibu wa uchaguzi katika nchi za SADC, nyingi ya hizi nchi zimewakubali wafuatiliaji/waangalizi kutoka mashirika ya kimataifa, kieneo na kitaifa. Wafuatiliaji/Waangalizi hao sasa wanachukuwa nafasi muhimu katika kuimarisha uwazi na kuaminika kwa chaguzi na kukubalika kwa matokeo.

Ingawa maneno ‘ufuatiliaji’ na ‘uangalizi’ mara nyingi yanapishana kwa maana moja, inafaa kutambua kwamba mazoezi hayo mawili, kwa kweli, ni tofauti, ingawa yanaingiliana. Uangalizi una maana ya kukusanya taarifa au kutafuta ukweli uwanjani na kufanya uamuzi sahihi kuhusu kuaminika, uhalali na uwazi wa zoezi la uchaguzi, aghalabu unafanywa na wawakilishi wa nje ambao hawawezi kuingilia kwa njia yoyote ile ya maana katika shughuli za kupiga na kuhesabu kura. Ufuatiliaji una maana ya ukusanyaji wa habari na uchunguzi na tathmini ya zoezi la uchaguzi. Mara nyingi unafanywa na wawakilishi wa nchini ambao wanaweza kuwagutusha wasimamizi wa uchaguzi juu ya kura.

Ufuatiliaji na uangalizi wa uchaguzi unaweza kuchukua namna mbili: a) wa muda mrefu, ukiingiza hatua zote za zoezi la uchaguzi na b) wa muda mfupi, unashughulikia zaidi shughuli za siku ya uchaguzi. Mazoezi haya ni vyombo vya kutathmini na kupima kama zoezi la uchaguzi katika nchi fulani limeendeshwa kwa njia huru, ya haki, wazi na kuaminika au la. Zaidi ya hayo, ufuatiliaji na uangalizi unaweza kusaidia nchi kuzuia, kudhibiti au kugeuza migogoro inayohusiana na uchaguzi kwa taarifa zisizopendelea upande wowote na za wakati pamoja na kutambua ugumu na udhaifu unaoweza kujionyesha wa zoezi zima la uchaguzi.

Katika eneo la SADC kama Jukwaa la Makamishna wa Uchaguzi la nchi za SADC (ECF), Taasisi ya uchaguzi ya kusini mwa Afrika, Jukwaa la Bunge la SADC, Mtandao wa kusaidia uchaguzi wa SADC na mashirika mengi ya Taifa na eneo ya jumuiya za raia, ikiwa ni pamoja na na NGOs, FBOs na muungano wa wafanyakazi zimekuwa zikizidi kujihusisha na uangalizi na ufuatiliaji wa uchaguzi.

Misingi iliyopendekezwa

- Kadri inavyowezekana tume za ufuatiliaji na uangalizi zitangulize vikosi vya tathmini kabla ya uchaguzi katika nchi inayohusika miezi mingi kabla siku ya kupiga kura, kuhakikisha kama masharti ya wao kupeleka ujumbe yapo. Masharti hayo ni pamoja na harakati huru za kisiasa na uthibitisho kwamba wafuatiliaji na uangalizi; watakuwa huru kuenda kote munamohusika na kushirikiana na mashirika wanayoyataka wenyewe kuwasaidia katika upimaji wa shughuli za uchaguzi.
- Tume za uangalizi na ufuatiliaji lazima zijitayarishe kwa wakati wa uangalizi na ufuatiliaji ili mipango ifanywe mapema ya kuweka vitendea kazi kabla siku ya uchaguzi,
- Tume za uangalizi na ufuatiliaji lazima zihakikishe kuwa washiriki wote wanaeleza hitilafu zozote za kimaslahi ambazo wanazo kabla hawajashiriki katika ujumbe,
- Tume za ufuatiliaji na uangalizi wa uchaguzi lazima kwa pamoja ziwe na taarifa ya kutosha ya eneo la SADC kwa jumla na zaidi nchi yenyewe inayofanya chaguzi,

- CUU au mamlaka inayohusika lazima kuzipa muda wa kujiandaa wa kutosha na mapema tume za uangalizi,
- Tume za ufuatiliaji na uangalizi lazima zipate baraka ya CUU ya nchi au chombo chengine kinachohusika,
- CUU lazima ihakikishe kwamba zoezi la kutoa kibali kwa waangalizi na wafuatiliaji linafanywa kwa haraka, umakini na bila ubaguzi,
- Baada ya kupata kibali, wafuatiliaji na waangalizi lazima wapate ulinzi ule ule wa kisheria na kiutawala kama raia ya yote wa nchi inayowapokea,
- Tume za ufuatiliaji na uangalizi lazima zikusanye orodha ya upana wa lengo la tathmini yao ya zoezi la uchaguzi,
- Tume za ufuatiliaji na uangalizi zishirikiane na washiriki wa zoezi la uchaguzi na kuandaa mikutano kupeana habari (debriefing) na wahusika wakuu au watu wenye kazi maalum, ikiwa ni pamoja na CUU, vyombo vya habari, vyama vya siasa, mashirika ya jumuiya za kiraia na vikosi vya usalama,
- Tume za kufuatilia na kuangalia uchaguzi watoe taarifa kwa waandishi wa habari zisizopendelea, zenye kuaminika kama zilizoandikwa kitaalam na taarifa za mpito na za mwisho za tathmini, ambazo zitawasaidia CUU na wengine wenye maslahi na suala hili kutambua vipingamizi na mapungufu ya zoezi la uchaguzi. Vipingamizi na mapungufu hayo inapasa yazingatiwe na CUU na wahusika wengine wakati wa kutayarisha chaguzi nyengine,
- Taarifa zinatolewa kwa wakati na Tume za ufuatiliaji na uangalizi zinaweza kutumiwa kusaidia nyombo vya kudhibiti migogoro ya uchaguzi kuepusha au kudhibiti migogoro inayoweza kutokea,
- CUU lazima, kwa kushauriana na wahusika wakuu wa uchaguzi, watunge sharti za tabia kwa wafuatiliaji na waangalizi uchaguzi kuhakikisha tabia inayokubalika kwa mujibu wa katiba na sheria za nchi inayofanya chaguzi,
- Wafuatiliaji na waangalizi wafuate misingi iliyomo katika waraka huu kama muongozo wa kutathmini mazoezi yajayo ya chaguzi katika eneo la SADC,
- Ni muhimu sana kwamba maelekezo ya mwenendo yasibane uwezo wa wafuatiliaji na waangalizi wa uchaguzi katika kutekeleza majukumu bila wasi wasi,
- Maelekezo ya mwenendo yaliyokubalika (standard) kwa wafuatiliaji (waangalizi wa uchaguzi, yatake mwenendo wao ufuatane na vigezo (values) vifuatavyo:
 - Kufuata katiba na sheria za nchi iliyowapokea;
 - Kuheshimu tamaduni na mila za nchi iliyowapokea;
 - Kutangaza mambo yanayoweza kuleta migogoro kabla ya kushiriki katika tume;
 - Kufanyakazi kwa njia ya kutopendelea kabisa kuhusiana na wahusika wote wa uchaguzi, pamoja na wapiga kura, vyama vya siasa au wagombea, na vyombo vya habari;
 - Kujizuia na vitendo ambavyo vinaweza kupelekea kuonekana kuwa na imani na mgombea au chama fulani;
 - Kujizuia na kuvaa kitambulisho au rangi za chama chochote;
 - Kuchangia katika kuhalalishwa au vinginevyo kwa zoezi la uchaguzi na matokeo yake;
 - Kuunga mkono uimarishaji wa heshima kwa haki za msingi za kisiasa, kijamii, kisheria

na nyingine za kibinaadamu katika nchi inayohusika;

- Kuunga mkono wa kuonyesha imani kwa wale wanaohusika moja kwa moja katika c zoezi la uchaguzi;
- Kufichua na kuweka bayana kasoro na mambo mabaya yoyote yalioonekana katika zoezi la uchaguzi kwa matumaini ya kurekebisha na taasisi zinazohusika;
- Kufanya maamuzi mazuri na ya hali ya juu ya busara binafsi wakati wote.

8**Hitimisho**

ECF na EISA wanakiri kwamba utawala wa kidemokrasi ni changamoto kubwa leo kwa eneo la SADC na kwamba chaguzi zinachukua nafasi ya muhimu mkubwa katika demokrasi. Waraka huu unatoa muongozo wa kina kwa udhibiti, uangalizi na ufuatiliaji wa chaguzi katika eneo la SADC. Unapendekeza, kwa njia ya wazi kabisa, masharti ya kujenga demokrasi inayofanya kazi katika eneo hili na hasa ufanyaji wa uchaguzi huru, wa haki, halali na unaokubaliwa kama ni moja ya masharti makuu kwa kulea na kuimarisha demokrasi.

Mapendekezo yamejikita kwenye imani thabiti kwamba kukubaliwa kwao kuta:

- jenga imani inayotakikana katika udhibiti wa chaguzi katika ngazi zote;
- shajiisha hisia kubwa kwa wananchi kwamba zoezi la uchaguzi ni lao;
- ongeza kushiriki katika chaguzi kwa watu wote katika eneo hili.

Kwa njia hii eneo la kusini mwa Afrika litapiga hatua za kusifiwa katika kuhakikisha chaguzi fanisi; zisizo na migogoro na mivutano. Masharti haya ni ya lazima kwa amani, utulivu na maendeleo ya eneo, ambapo yote yanaongeza uzito katika uimarishaji wa demokrasi katika eneo.

Kiambatisho I: Wajumbe wa Kundi la Ushughulikiaji (Task Force members).

JINA

CHEO

DK. ATHALIAH MALOKOMNE

Afisa Mwandazimizi wa mpango wa Jinsia, SADC
(Sasa ni Jaji Mahakama kuu, Botswana).

DK. KASUKA MUTUKWA

Katibu Mkuu, Jukwaa la Bunge la SADC.

PROF. PETER KATJAVIVI

Mjumbe wa Bodi EISA
Makamu – Mkuu wa Chuo Kikuu cha Namibia
(Sasa Balozi wa Namibia Ubelgiji.)

BW. RANAULD RUSSON

Meneja Mkuandamizi - Vifaa na Miundo Mbinu
IEC, Afrika Kusini.

BW. DAVID ZAMCHIYA
(Marehemu)

Mwenyekiti wa zamani wa Bodi ya Wakurugenzi
Ya EISA.

DK. KHABELE MATLOSA

Mkurugenzi Msaidizi – Utafiti, SARIPS, **Zimbabwe**
(Sasa Mkurugenzi Utafiti, EISA)

BW. DENIS KADIMA

Meneja Mwandamizi wa Mipango , katika Eneo,
Taasisi ya Taifa ya Demokrasia ,Namibia.
(Sasa Mkurugenzi Mtendaji, EISA).

DK. DAVID POTTIE

Meneja Utafiti, EISA
(Sasa Mhadhiri Muandamizi kituo cha Carter,
Marekani).

MS. DREN NUPEN

Mkurugenzi Mtendaji Wa zamani EISA
(Sasa ni Mshauri wa Chaguzi).

BW. CLAUDE KABEMBA

Meneja wa Mipango ya Utafiti, EISA.

DR. GLORIA SOMOLEKAE

Mjumbe wa Bodi ya EISA
Gaborone,, Botswana.

JAJI BWALYA

Mwenyekiti wa zamani
Tume ya Uchaguzi ya Zambia.

Kiambatisho 2: Vifupisho.

C B O	Mashirika ya Jamii.
C S O	Mashirika ya Jumuiya ya kiraia.
E C F	Jukwaa la Tume za Uchaguzi za Nchi za SADC.
E I S A	Taasisi ya Uchaguzi ya kusini mwa Afrika
CUU/EMB	Chombo cha Udhibiti wa Uchaguzi
FBO	Mashirika ya Kidini
WKKK	Wa kwanza kufika kifundoni.
I E C	Tume Huru ya Uchaguzi.
M M P	Uwiano wa Wajumbe Mchanganyiko.
M B/MP	Mbunge
N G Os	Mashirika yasio ya kiserikali
O S C E	Shirika la Usalama na Ushirikiano La Ulaya
P R	Uwakilishi wa Uwiano
R I S D P	Mpango wa kushiriki Maendeleo ya Kimkakati ya Maendeleo kusini mwa Afrika.
SADC	Shirika la Maendeleo ya Jamii kusini Mwa Afrika

Kiambatisho 3: Orodha ya Washiriki.

MKUTANO WA ENEO JUU YA MISINGI YA UDHIBITI, UFUATILIAJI NA UANGALIZI WA UCHAGUZI KATIKA ENEO LA SADC.

Novemba 6-7, 2003
Johannesburg, Afrika Kusini.

ANGOLA

Jaji Antonic Caetano De Sousa
Mwenyekiti

Baraza la Taifa la Uchaguzi la Angola.

DK> Daniel Ntoni – mzinga
Mkurugenzi Mtendaji

Kamati ya Madhehebu mbali mbali ya Amani
Angols (CAIEPA)

Bw. Robert Scott Miller
Mkurugenzi Mkaazi, Angola

Taasisi ya kimataifa ya Republican (IRI).

BOTSWANA

Dk. Baleji Tsie
Kamishna

Kamisheni huru ya Uchaguzi.

Bw. T.G.G.G. Seleesto
Katibu

Kamisheni huru ya Uchaguzi.

Ms. Joyce Andersen

Jumuiya ya wanawake Emang, Basadi.

Jaji Athaliah Malokomne
Jaji wa Mahkama kuu

Mahkama kuu ya Botswana

DK. Gloria Somolekae
Mjumbe wa Bodi ya EISA

Ms. Keboitse Machangana
*Mtaalam wa Maendeleo:
Utawala wa Demokrasi*

USAID/RCSA, Botswana

Sir. Ketumile Masire
*Rais Mstaafu wa Botswana
Na Mlezi wa EISA.*

JAMHURI YA KIDEMOKRASIA YA CONGO

Mchungaji Appolinave Malu-malu
Rais

Tume Huru ya Uchaguzi

Mchungaji Paul Nalwango Musajiri
Makamo wa Rais

Tume Huru ya Uchaguzi

Bw. Norbert – Basengezi Katitima
Makamo wa pili wa Rais

Tume Huru ya Uchaguzi

Adv. Grispin Kankonde Kankonde
Makamo wa tatu wa Rais

Tume Huru ya Uchaguzi

Bw. Sylvestre Mwasomo

Tume Huru ya Uchaguzi

Ms. Grace Cecile Lula

Chama cha wapiga kura Kwa

Ms. Eleyse F. Dimandja

Umoja wa Wanawake kwa
Amani, Afrika (WOPPA).

LESOTHO

Bw. Abel Leshele Thoallane
Mwenyekiti

Tume Huru ya Uchaguzi

Bw. Khpthatso Thalitsie
Mkurugenzi wa Uchaguzi

Tume Huru ya Uchaguzi

Ms. Pontsho Mamatlere Matete
Afisa Mafunzo na Elimu

Tume Huru ya Uchaguzi

Bw. Stephen Beale
Mshauri wa Uchaguzi

ERIS

Bw. Seabata Motsamai
Mkurugenzi Mtendaji

Baraza la Lesotho la NGOs (LCN).

MALAWI

Jaji James Barnabas Kalaile SC
Mwenyekiti

Tume ya Uchaguzi Malawi

Bw. George R.E.K. Chimwaza
Ofisa Mkuu wa Uchaguzi

Tume ya Uchaguzi Malawi

Jaji Anastazia S.E.Msosa
Jaji wa Mahkama Mkuu
Mjumbe wa bodi ya Wakurugenzi EISA

Mahakama kuu Malawi

Bw. Steven Duwa-Thiri
Mkurugenzi Mtendaji

Mtandao wa Watoaji wa Elimu ya Raia
Afrika (PACE-NET)

Bw. Ollen Mwalubunju
Mkurugenzi Mtendaji Kamishna

Kituo cha Haki za binadamu na Urekebishaji
(CHRR).

Bibi Monisa E. Ngwebe
Kamishna

Tume ya Uchaguzi Malawi

MAURITIUS

Bw. Mahmud Jangeer Khan
Mjumbe wa Kamati Tendaji

Baraza la Mauritius la Huduma za Jamii
(MACOSS).

Bw. L. Amedee Darga
Meneja Mshiriki

MSUMBIJI

Bw. Guillerme Mbilana
Mtajiti

Kituo cha Utafiti wa Demokrasia na Ushiriki
(CEDE)

Ms. Anne Gloor

Ushirikiano wa Swiss Mozambique.

Padri Dinis Matsolo
Katibu Mkuu

Baraza la Kikristo la Msumbiji (CCM)

Bw. Alberto Maulique

FECIV

Ms. Isidor E. Faztindo

Tume ya Taifa ya Uchaguzi

Bw. Antonio Carrasco

STAE

Bibi Maria Joachim Macuacua

Tume ya Taifa ya Uchaguzi

NAMIBIA

Dk. Victor Touchi
Mwenyekiti ECN na Rais wa ECF.

Tume ya Uchaguzi ya Namibia.

Bw. Philemon H. Kanime
Mkurugenzi wa Uchaguzi

Tume ya Uchaguzi ya Namibia (ECN).

Ms. Doris Weissuar
Mratib wa Mafunzo

Taasisi ya Namibia ya Demokrasi (NB).

Bw. Justin Bonongwe
Ofisa Tawala na Fedha

Jukwaa la Bunge SADC.

SWAZILAND

Bibi Sibongile S. Mohamed
Mkurugenzi

Ofisi ya Taifa ya Uchaguzi

Bw. Ticheme Dlamini
Wakili

Ofisi ya Uchaguzi

Ms. Nauhlanda Aleta – Nkambule
Ofisa Utafiti na Habari

Baraza ka Uratibu la Mashirika yasiyokua
Ya kiserikali (CANGO).

SYCHELLES

Bw. Hendrick Paul Gappy
*Kamishna wa Uchaguzi na Msajili
wa Vyama vya Siasa.*

Tume ya Uchaguzi

Bw. Anachet Tirant
Ofisa Mkuu wa Usajili.

Tume ya Uchaguzi

AFRIKA KUSINI

MS. BRIGALIA HLOPE BAM
Mwenyekiti

Tume huru ya Uchaguzi

Bw. Kabelo Selema
Katibu Mipango

Mkutano wa Maaskofu Katoliki, Kusini mwa
Afrika, Haki na Amani.

Ms. Titi Pitso
Mshauri wa Uchaguzi

Tume Huru ya Uchaguzi

Dis Rama Naidu

Mpango wa Uendezi Demokrasia

Bw. Paul Graham
Mkurugenzi Mtendaji

Idasa

Bw. Tshiliso Molukande
Ofisa Mipango

Kituo cha Afrika kwa Utatuzi mwema
Wa Migogoro (ACCORD)

Ms. Siziwe Khanyile
Mratib

Baraza la Kikristo Kwa zulu – Natal

Dk. Aria Merkestein
Mshiriki

Kituo cha kuendeleza Uongozi (CLD).

Bw. Eddie Makue

Baraza la Mekanisa Afrika Kusini (SACC)

Ms. Josephine Philemon
Mratib

Tume katoliki ya Haki na Amani

Ms. Gina van Schalkwyk

Taasisi ya Afrika kusini ya
Masuala ya kimataifa

Bw. Mike Davies

Taasisi ya Afrika Kusini
Ya Masuala ya kimataifa

Ms. Mirva Viitanen

Ubalizi wa Finland,
Afrika Kusini

Ms. Tsakane Mangwane-Bols
Ofisa Miradi

Ubalizi wa Finland,
Afrika Kusini

Ms. Annamarie Minder
Naibu Mkurugenzi Mkaazi

Ushirikiano wa Uswisi
Afrika kusini

Bw. Rune Hansen

Ubalozi wa Denmark (DANIDA),
Afrika Kusini

Bw. Katja Noorgaard
Waziri Mshauri

Ubalozi wa Norway
Afrika Kusini

Ms. Dren Nupen
Mshauri wa Uchaguzi.

Ms. Roshnee Narrandes
Ofisa Mipango

Jumuia Wazi

Ms. Deepa Tatel
Ofisa Mradi

Mfuko wa uanishaji wa Warcha na Utamaduni
(CWCI)

Bw. Jaergen Lovas
Mshauri wa Uchumi

Ujumbe wa Umoja wa Ulaya,
Afrika kusini

TANZANIA

Jaji Levis Mhina Makame
Mwenyekiti

Tume ya Taifa ya
Uchaguzi ya Jamhuri
Ya Muungano ya Tanzania

Bw. Nikubuka Philemon Rimwela
Chaguzi

Tume ya Taifa ya
Uchaguzi ya Jamhuri ya
Muungano ya Taifa.

ZAMBIA

Padre Mwape Chilekwa
Kamishna

Tume ya Uchaguzi za Zambia

Bibi Prinsilla Isaac
Naib Mkurugenzi wa Uchaguzi

Tume ya Uchaguzi ya Zambia.

Bibi Chipo Lungu
Mkurugenzi Mtendaji

Kikundi cha Uhamasishaji cha Wanawake cha
Taifa Zambia (ZNWLG).

ZANZIBAR

Jaji Augustina Ramadhan
Makamo Mwenyekiti

Tume ya Uchaguzi Zanzibar (ZEC).

Bw. Khamis Ame
Mkurugenzi wa Uchaguzi

Tume ya Uchaguzi Zanzibar (ZEC).

Bibi Maryam Abubakar
Katibu Mkuu

Jumuiya ya Mashirika yasiyo ya kiserikali
Zanzibar (ANGOZA).

Bibi Yuyo Nachali Kambi-Kambe
Kaimu Mkurugenzi

Mtandao wa baina ya Nchi za Afrika kwa
Haki Za binadamu na Maendeleo
(AFRONET).

Bw. Guillermo Mangue
Ofisa wa Mambo ya Uchumi

Tume ya Uchaguzi ya Uchumi ya Umoja wa
Mataifa kwa Afrika (UNECA).

ZIMBABWE

Bibi Joyce Leatitia Kazembe
Kamishna

Tume ya kusimamia Uchaguzi (ESC)

Bw. Tinasha Shamuyashe
Mshauri wa Sheria

Tume ya kusimamia Uchaguzi.

Ms. Prisca Mukwengim
Ofisa wa Utafiti wa Uhimizaji

Mtandao wa Zimbabwe wa kusaidia Uchaguzi
(ZESH).

Ms. Bindai Chipfunde
Mratib Taifa

Mtandao wa Zimbabwe wa Kusaidia Uchaguzi
(ZESNE).

Tadre Max T. Chigwida

Kituo cha Hatua za Amani Afrika (CPIA).

Padre Dk. Sebastian Bakare
Askofu

Baraza la Makamishna Zimbabwe (ZCC).

Bw. Densen Mfinyane

Baraza la Makanisa Zimbabwe (ZCC).

Dk. Per Nordlund
Mshauri wa Eneo – Utawala Wa kidemokrasi.

Ubalizi wa Sweden, Zimbabwe.

NCHI NJE YA SADC

Prof. Jorgen Elkit
*Mwana Sayansi ya siasa
Na Mjumbe wa Bodi ya EISA.*

Idara ya Sayansi ya siasa, chuo kikuu cha
Aarhus, Denmark.

Bw. Steve Godfrey
Mjumbe wa Bodi ya EISA

Dk. Nana Maiyaki Tanko
Ofisa wa Mipango Nigeria

Hatua za Jumuiya Wazi kwa Afrika
Magharibi (OSIWA)

Bw. Osaretin Imahiyerebo
Mshauri vyombo vya habari

Tume huru ya Taifa ya Uchaguzi, Nigeria.
(INEC).

Bw. Iownese Emmanuel Umenger

Tume huru ya Taifa Ya Uchaguzi Nigeria
(INEC).

Engr. A.E. Uchola
Mwenyekiti

Tume huru ya Nigeria (INEC).

Bw. Irie Vincent Tohbi
Mshauri.

Ivory Coast.

WAFANYAKAZI WAEISA

Bw. Denis Kazadi Kadima
Mkurugenzi Mtendaji

Bw. Khabele Matlosa
Mkurugenzi

Utafiti wa Vitabu

Ms. Sa Ngidi

Chaguzi na zoezi za siasa

W. Wole Olaleye
Mtafiti

Utafiti na Vitabu

Ms. Shumbana Karume
Mtafiti

Utafiti na Vitabu

Bw. Sydney Letshoto
Mtafiti Msaidizi

Utafiti na Vitabu

Bibi Nkgakong Makonyane
Msaidizi Mipango

Utafiti na Vitabu.

Ms. Zahira Seedat
Msaidizi wa Mkurugenzi Mtendaji

Ms. Irene Mathenjwa
Ofisa Msaidizi Mipango Serikali za Mitaa.

Chaguxi na Zoezi za siasa

Ms. Zingisa N. Zibouti
Msaidiai Mipango

Chaguzi na zoezi za siasa.

ELECTORAL COMMISSIONS FORUM

EISA

EISA ELECTION HANDBOOKS

CODE	TITLE
EH 1	Handbook of Zimbabwe Electoral Laws and Regulations, 2002
EH 2	Handbook on Legislation and Regulations for South Africa's Local Government Elections, Tom Lodge, Louise Olivier, A. Venter, 2000
EH 3	Handbook for Election Observer Missions, G. Totemeyer, and D. Kadima
EH 4	Handbook of South African Electoral Laws and Regulations, 2nd ed, Tom Lodge et al, 1999
EH 5	Handbook of Namibian Electoral Laws and Regulations, Tom Lodge, 1999
EH 6	Handbook of Electoral Laws and Regulations, Mozambique Elections, Tom Lodge, 1999
EH 7	Handbook of Tanzanian Electoral Laws and Regulations, A.H. Senguji and Tom Lodge, 2000
EH 8	Handbook on the Media and Electoral Law: A Guide For Print and Broadcast Editorial Personnel, R. Louw
EH 9	Handbook for Conflict Resolving, EISA AND IEC, 1999
EH 10	Handbook on Conflict Management for Presiding Officers and Counting Officers, A. Brews and C. Nupen
EH 11	Manual des Lois e Regulamentos sobre Eleiçōes çutarqu'cas de 2003 em Mocambique/Handbook on Electoral Legislation and Regulations for Mozambique's 2003 Municipal Government Elections
EH 12	Handbook of South African Electoral Laws and Regulations 2004, Tom Lodge, 2004

Order from publications @eisa.org.za

ISBN 1-920095-18-7

COVER PHOTOGRAPH:
Hand Shield

Reproduced with permission of
HAMILL GALLERY OF AFRICAN ART, BOSTON, MA USA